

KAFDAĞI

Cilt:6, Sayı:2, Aralık 2021, 205-233
DOI:10.51469/kafdagi.974540

Gönderim Tarihi: 26.07.2021

Kabul Tarihi:29.12.2021

ERMENİ KİLİSESİ'NİN ERMENİ TOPLUMU ÜZERİNDEKİ GÜCÜ VE ERMENİ DEVLETİNİN KURULMASINDAKİ ROLÜ

The Power of the Armenian Church over the Armenian Community and its
Role in the Establishment of the Armenian State

Erdal SEZGİ

Doktorant., Nahçıvan Devlet Üniversitesi
erdalsezgi76@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0245-368X

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Ermenilerin kökeni konusunda bilim adamları arasında farklı görüşler mevcut olup bu konuda iki görüş öne çıkmıştır. Bunlardan biri Ermenilerin Ermenistan denilen bölgenin yerli halkı olduğu, diğeri ise Ermenilerin Firigyalıların bir kolu olduğu görüşüdür. Ermenilerin Hristiyanlık dini ile tanışmaları Roma yönetimi döneminde M.S.301 yılında gerçekleşmiştir. Papaz Gregori bölgedeki ilk Hristiyanlık mabedini 303 yılında Batı Azerbaycan topraklarında yapmaya başlamıştır. Bugün dünya Ermenilerinin dini merkezleri olan Eçmiadzin Kilise'si bu tarihte yapıldı. Ermeniler Eçmiyazın Katogigosluğu'nu kendi "papalığı" olarak görmektedir. Ermeniler arasında Hristiyanlığın kabulü ancak Roma'da Hristiyanlığın serbest bırakılması ile 313 yılından sonra gerçekleşmiştir. İlerleyen süreçte Ermeni din adamları kiliselerini kurmak için çalışmalar yaptılar.V. yüzyılda Ermeni Eçmiadzin Piskoposluğu, Bizans Kilisesi'nden ayrıldı. Ermeni Kilisesi Ermeni toplumu üzerinde çok etkilidir. Öyle ki Ermeni Kilisesi Ermeni toplumunun sadece dini yaşamını düzenlemiyor aynı zamanda onların siyasi, iktisadi ve medeni sorunlarını da çözmeye çalışan bir merkezdir.

Türk-Ermeni ilişkileri Selçukluların Anadolu'ya gelmesi ile XI. yüzyılda başlar. Bu ilişki Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla kadar sorunsuz devam etmiştir. XIX. yüzyılda Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'ni yıkmak için Ermenileri kullanmaya başlamışlardır. Rusya, Avrupa ve Amerika'nın öncülüğünde Ermeniler, Osmanlı Devleti'nden koparılmaya çalışılmıştır. Ermeni Kilisesi ve papazları bu çalışmalarda öncülük etmişlerdir. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde 1918 tarihinde bu çalışmalar Ermeni Devleti'nin kurulması ile son bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Hristiyanlık, Kilise, Ermeni din adamları, Türkler, Avrupalı Devletler

Abstract

There are different opinions among scholars about the origin of the Armenians,

and two opinions have come to the fore on this issue. One of them is the view that the Armenians are the indigenous people of the region called Armenia, and the other is the view that the Armenians are a branch of the Phrygians. The adoption of Christianity by Armenians took place in 301 AD during the Roman rule. Priest Gregory started to build the first Christian temple in the region in 303 on the territory of West Azerbaijan. The Etchmiadzin Church, which is the religious center of the world's Armenians today, was built on this date. Armenians see the Etchmiadzin Catholicos as their "pope". The adoption of Christianity among the Armenians only took place after 313 with the liberation of Christianity in Rome. In the following period, Armenian clergy worked to establish their churches. In the 5th century, the Armenian Eçmiyzin Diocese left the Byzantine Church. The Armenian Church is very influential on the Armenian community. Thus, the Armenian Church is a center that not only organizes the religious life of the Armenian community, but also tries to solve their political, economic and civil problems. Turkish-Armenian relations began with the arrival of the Seljuks in Anatolia in the 11th century. This relationship continued uneventfully until the 19th century in the Ottoman Empire. In the 19th century, European states began to use Armenians to overthrow the Ottoman Empire. Under the leadership of Russia, Europe and America, Armenians were tried to be separated from the Ottoman Empire. The Armenian Church and its priests pioneered these efforts in the first quarter of the 20th century and in 1918, these efforts ended with the establishment of the Armenian State.

Keywords: Armenians, Christianity, Church, Armenian clergy, Turks, European States.

Giriş

Ermeni tarihinden bahseden tarihçilerin birçoğu Ermeni olmayan milletlerdendir. İlk tarihçiler genelde Ermeni kilisesine bağlıdırlar. Bunlar Ermeni tarihini Ermenice yerine genelde Yunanca, Asurice veya başka dillerde yazmışlardır. Köken olarak Ermeni olan tarihçiler ise ruhban sınıfına bağlı olup kendilerinden önceki Yunan ve Asuri tarihçileri takip etmişlerdir (Uras, 1987, s.3). Ermeni tarihçiler köklerini genellikle kendilerine yakın milletlere (Asur, Yunan ve Yahudi) bağlamışlardır (Anadol, 2007, s.41). Bir kısım Ermeniler ise yabancıların yazmış oldukları eserleri “Ermeniliğe” adanmışlardır. Ermenilerin kökeni konusunda bilim adamları arasında tam bir uyum yoktur (Güler-Akgül, 2003, s-1). Bu konuda iki görüş öne çıkar. Bir kısım Ermenilerin Ermenistan denilen bölgenin yerli halkı olduğunu, bir kısım da Ermenilerin Firigyalılar’ın bir kolu olduğunu ileri sürerler (Uras, 1987, s.22).

Kendilerini “Hayk” olarak adlandıran butopluluğun “Ermeniler” olarak adlandırılması yaşadıkları coğrafya ile ilgilidir (Ersan, 2007, s.1).

Ermenistan ismi çok eski zamanlardan beri kullanılmagelmiştir. Bugün “Ermeni” olarak bildiğimiz topluluk kesin olarak bilinmemekle birlikte M.Ö. 4.yüzyılın başlarında bu bölgeye Batı’dan gelmişlerdir. Bölgeye gelen Ermeniler kendilerini “*Hayk*” soyu diye isimlendirmiş ve üzerinde yaşadıkları topraklara da “*Hayasdan*” adını vermişlerdir (Öke, 2012, s.88). Hayk; Ermenilerin en büyük tapınaklarının baş tanrısı, Ermeni halkının isim babası ve ilk atasıdır (Yılmaz, 2010, s.93-104). Ermeni adı ilk kez İran hükümdarı “*Daryüs=Dara*”nın yazıtlarında rastlanmıştır. Bu dönemde yazılan kaynaklarda “*Armania*” sözcüğü çok kullanılmıştır. İran’da Dara devrinde yapılmış olan Bistin Anıtı üzerindeki yazılarda da “*Armania*” sözcüğü görülmüştür. Daha önce Ermeni adına hiçbir kitap, vesika ve anıtta rastlanılmadığına göre, bu iki kelimenin İranlılar tarafından bugünkü Ermeniler için kullanılmış adlar olduğu anlaşılmaktadır (Güler-Akgül, 2003, s.1).

Ermenilere göre Ermenistan coğrafyası büyük ve küçük olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır (Anadol- Abbaslı, 2005, s. 45). Bu coğrafya kuzeyden Karadeniz ve Gürcistan, güneyden İran, El Cezire, Suriye ve Akdeniz, doğudan İran ve Hazar Denizi, batıdan küçük Asya ve Akdeniz ile kuşatılmıştır. Ermenistan arazisi, Mezopotamya’dan başlayarak Kura Nehri’ne kadar yavaş yavaş yükselir ve Karadeniz, Hazar Deniz’i arasında yüksek bir yayla şeklini alır. Bundan dolayı Ermenistan, çevresine göre bir dağ adası şeklinde görünürdü. Ermenistan’ı Fırat Nehri ikiye bölerdi. Doğu kısmına Büyük Ermenistan, batı kısmına ise Küçük Ermenistan denirdi (Uras, 1987, s.16). Ermenilerdilleri gibi Hint-Avrupa ailesine bağlı bir halktır (Mattei, 2008, s.19). Hiçbir alfabe benzemeyen 39 harften oluşan bir alfabe ile Hint-Avrupa dil ailesine mensupturlar. IV. yüzyılda en zengin devrini yaşamış milli bir edebiyatları vardır (Kodaman, 2015, s.19). Ermeniler Hıristiyan olduktan sonra İncil’i Ermeni diline çevirmek ihtiyacını duydular. Kral Vram Şabuh’un (391-406) emri üzerine Mesrop Maşots, Ermeni harflerini icat etti. Dilci olan Maşots, Yunan ve Kıpti alfabelerinden esinlenip öz yaratıcılığını da işin içine katarak M.S. 406 tarihinde Ermeni alfabelerini ortaya çıkardı (Mattei, 2008, s.21). Ermeni alfabelerinin ortaya çıkması Hıristiyanlık dininin Ermeni toplumu arasında daha güçlü bir şekilde yayılmasına sebep oldu. Daha önce İncil’i Latince’den, Grekçe ve Süryanice’ye tercüme edip öğrenen Ermeniler, bundan sonra Hıristiyanlığı kendi alfabe ve dillerinde öğrendiler. Bu durum ise, Hıristiyanlığın Ermeniler arasında güçlenmesine neden olmuştur (Saray, 2010, s.6-7).

1-Ermeni Tarihi

Ermeni bilim adamları Ermeni tarihini çok eski zamana götürmek

çabasında olsalar da Ermenilerin geçmiş tarihi ile ilgili net bir görüş birliği yoktur. Ermeni bilim adamı olan Agop Melik Agopyan, başka bir adıyla Raffi, yazmış olduğu “Samvel” adlı eserinde Ermeni tarihi hakkında şunları yazmıştır: “Bizim tarihimizde halk tamamen unutulmuştur. Biz Ermeni köylüsünün nasıl yaşadığını bilmiyoruz. “Ağalarıyla” hangi ilişkide olduğunu, ne yiyip ne içtiğini, ne tür elbise giydiğini bilmiyoruz. Biz Ermeni sanatkârlarının ne işle uğraştıklarını, Ermeni tüccarlarının hangi ülkelerle ticari ilişkiler kurduklarını bile bilmiyoruz. Bizim tarihimiz bütün bunlar hakkında susuyor. Bizim tarihimizde, hatta halkımızın en azametli gücü olan kadınlarımız hakkında hiçbir bilgi yoktur. Bizim eski edebiyatımız kilise yazılarından öteye gidememiştir. Bizim eski edebiyatta yaşam tarzlarının, adetlerin, geleneklerin, ailenin ve toplumsal ilişkilerin tasviri yoktur” (Şihaliyev, 2004, s.4). Ermeni tarihçileri kendi tarihleri ile ilgili olarak çok fazla kitap yazmışlardır. Fakat yazılmış olan bu kaynaklarda Ermenilerin tarihi geçmişi somut bir bilgiye, bilimsel ve tarihi sürece uygun olmayıp, genelde efsane ve mitolojiye dayanarak yazılmıştır (Çabbarlı, 2001-2002, s.122-146). Ermeni tarihindeki farklılıklara dikkat çekmiş olan Paul Henze’ye göre Ermeni tarihinin incelenmesi hiç de kolay değildir. Paul Henze: “Ermeni tarihi karanlık ve münakaşalı bir yapıdadır.” demiştir (Şihaliyev, 2004, s.4). Tarihi kaynaklarda Kafkasya’da Ermenistan adında bir devlet olmamıştır. Ermeni Bolşevik-Taşnak partisi üyesi olan Ermeni Stepan Şaumyan bu konuda şunları söyler: “Bizim tarihçiler Ermenistan’da her zaman sanki müstakil bir devletmiş gibi bahsederler. Ermenistan denen bir halkın Rusya, Almanya, Fransa vb. gibi çağdaş milletlere benzetmek ne kadar manidar. Tüm bunlar hiçbir tarihi hakikati arz etmemektedir.” demiştir (Mustafayev, 2009, s.31).

Ermeni coğrafyasının genel yapısı içerisinde etkili olan önemli faktörlerden biri bölge halkının derebeyliklerden oluşmasıdır. Bu durum Ermeniler arasında bölünmenin, kamplara ayrılmanın alt yapısını oluşturmuştur. Bir de bunun yanında Roma ile İran da etkili olan Zerdüş geleneğinin hâkim olduğu İran’ın siyasi baskısı arasında Ermeni toplumunun derebeylikleri hem siyasi hem de dini açıdan gelgitlerin yaşanmasına neden oldu (Seyfeli, 2012, s.29).

Büyük İskender’in İ.Ö.331 tarihinde son Akamenid Hükümdarı III. Darius’u mağlup edip topraklarını zapt etmesine kadar, İran yönetiminde olan Ermenistan bölgesi, bu tarihten itibaren resmen Makedonya İmparatorluğu hâkimiyetine girmiştir. Büyük İskenderin ölümünden sonra ülke, birkaç defa Büyük İskender’in komutanları arasında paylaşılmıştır. İ.Ö. 301 yılında yapılan son paylaşımında Ermenistan bölgesi Seleucos’un payına

düştü. Selösidlerhanedanı diye bilinen bu bölge, İ.Ö. 189 yılında Romalılara yenilinceye kadar mutlak şekilde hâkim olan imparatorluk Büyük İskender'in bu komutanının kurduğu ve onun hakimiyetinde bir devletti (Gürün, 2012, s.32). İki yüzyıldan fazla bir zaman Roma İmparatorluğu'nun görevlendirdiği valiler tarafından idare edilen Armenia bölgesi, Sasan oğlu Erdeşi'in 226 yılında Part yönetimine son vermesi sonucunda İranlıların hâkimiyetine geçmiştir (Mustafayev, 2009, s.28). Ermeni bölgesi 220 yılından 5. yüzyılın başlarına kadar Sasanilerin, V. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar Bizanslıların yönetiminde kalmıştır (Bayramol, 2013, s.16). Ermeniler yaklaşık beş yüz yıl siyasi, askeri ve idari bakımdan Bizans İmparatorluğunda görev aldılar. Ermeniler, VII. ve VIII. yüzyıllarda Bizans imparatorluğunun yapmış olduğu savaşlarda onun yanında yer aldılar. Bütün bunlara rağmen Ermeniler ile Bizans Devleti arasındaki mezhep farklılığı iki taraf arasında çatışma konusu olmuştur. Bizans İmparatoru Ermenileri Ortodoks yapma çabası Ermenilerinde buna karşılık vermesi tarafları sürekli bir mücadele halinde tutmuştur. Bu durum iki taraf arasında güven duygusunun yok olmasına neden olmuştur (Ersan, 2007, s.6). 640 yılına kadar Bizans yönetiminde yaşayan Ermeniler, bu yıllarda İslam orduları ile tanıştılar. 640 ve 642 yıllarında yapılan savaşlarda birçok Ermeni ölmüştür. Ermeniler 653 yılında Müslüman Arapların hâkimiyeti altına girmiştir. 654 yılında Bizans İmparatoru II. Konstantin tekrar bu toprakları ele geçirdi. İmparator geri dönünce Ermeni ileri gelenleri Araplar ile işbirliği yapıp topraklarını yeniden Müslüman Arapların idaresine verdiler (Saray, 2010, s.7). Müslüman Araplar 690 yılında Ermenistan'ın başına Achot (Aşot) Bagratuni'yi getirdiler. Halife Velid zamanında Araplar (705) Ermenistan'ı tamamen ele geçirip kendilerine bağladılar. Yaklaşık iki yüzyıl bu topraklar Müslüman Arapların hâkimiyeti altında kaldı (Gürün, 2012, s.37-38). XI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Anadolu'da Ermenilerin Türk hakimiyeti altında olduğu, bu sürede Türk-Ermeni ilişkilerinin çok iyi olduğu bilinmektedir (Rüstemhanlı, 2009, s.19).

2-Ermenilerin Dini

Ermeni bölgesinde Roma-Sasani hâkimiyet mücadelesi devam ederken, M.S. IV. yüzyıldan itibaren bölgede Ermeniler arasında Hristiyanlığın hızlı bir şekilde yayılmaya başladığı görülmüştür. Lusavoriç Gregor'un öğretileri doğrultusunda Hristiyanlığı kabul eden bölge halkının büyük bir kısmı Gregoryan mezhebini kabul etmiştir (Ersan, 2007, s.2). Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmeden önceki inançları Mecusilik ve Zerdüştlük idi (Mustafayev, 2009, s.36). M.Ö V. yüzyılda Ermeniler Hint-Avrupa tanrılarının İrani tarzını kabullenmişlerdir. İran hâkimiyeti altında

iken Zerdüş inancını ve onun tanrılarını kabul eden Ermeniler aynı zamanda Grek ve Latin (Yunan-Roma) tanrılarına da dini ibadethanelerinde yer verdiler. Ermenilerin Hristiyanlık anlayışları diğer Hristiyanlardan farklıdır. Bu inanç İran'ın Zerdüştlük inancı ile Grek ve Latin'in putperestlik inançlarından birçok izler taşımaktadır (İskefiyeli, 2007, s.234). Aziz Gregor'un Ermeni Kralı III.Tiridat'ı vaftiz etmesi üzerine tarihte Hristiyanlığı bütünüyle benimseyen ilk millet Ermeniler olmuştur. İlk Ermeni papazı Gregor'dur. Bundan dolayı da Ermeni kilisesi mensuplarına Gregorien denmiştir (Evren, 2012, s.19). Ermenilerin Hristiyanlık dini ile tanışmaları Roma yönetimi döneminde M.S.301 yılında gerçekleşmiştir. Roma İmparatoru Konstantin'in Hristiyanlığı kabul etmesi ile birlikte Roma'ya bağlı olan bütün topraklarda da Hristiyanlık yayılmaya başlamıştır. Ermeni Prensi III.Tiridat öncülüğünde Ermeni kilisesinin kurulmuş olması Ermeni toplumu açısından önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Ermenilerin Hristiyan olması İran Sasanilerini rahatsız etmiştir. Zerdüş dininin güçlü bir hale geldiği İran Sasanileri, Roma idaresindeki Ermeni prensliğinin içişlerine sürekli müdahale etmeye başlamış sonunda da prensliğin doğu kısmı Sasani hâkimiyetine batı kısmı ise Roma hâkimiyetine girmiştir (Saray, 2010, s.6). Sasaniler, Ermenilerin ateşperest olmaları için onlara çok baskı yapmıştır. Bu baskı politikaları sonucunda Sasaniler Ermenileri ülkenin iç kısımlarına kadar sürmüşlerdir. Sasani hükümdarı Şapur zamanında 70 bin Ermeni İran'ın doğusundaki Parfiya'ya (Horasan) göç ettirilmiştir (Rüstemhanlı, 2009, s. 21).

Ermeniler arasında Hristiyanlık yayılmaya başlayınca IV. yüzyılın başında bu toplum örgütlenmiş bir cemaat haline gelmişlerdir. Ermeniler arasında Hristiyanlığın kabulü ancak Roma'da Hristiyanlığın serbest bırakılması ile 313 ve sonrası mümkün olduğu sanılmaktadır. Bundan dolayı Ermeni kilisesinin kuruluşunun bu tarihten sonra olduğu bilinmektedir. Ermenilerin yaşadığı coğrafyada Hristiyanlığın yayılması ve örgütlenmiş bir kilisenin ortaya çıkarılmasına iki lider öncülük etmiştir. Bunlar dini liderliği yapan Grigor ve siyasi liderliği yapan Tiridat'tır. Her ikisi de bu konuda çok etkili çalışmalar yapmışlardır (Seyfeli, 2015, s.32-33). Papaz Gregori Hristiyanlığı yaymak için Ermeni coğrafyasında bulunan ateşperest mabetleri dağıtmaya başlamıştır. Bunun içinde ülkenin başkenti Vağarşabad'da bulunan Armaniya bölgesinin en meşhur ateşperestlik mabedinin etrafını örerek burasını kapatmıştır. Papaz Gregori bölgedeki ilk Hristiyanlık mabedini 303 yılında Batı Azerbaycan topraklarında yapmaya başlamıştır. Bugün dünya Ermenilerinin dini merkezleri olan Eçmiadzin (Üçkilise) işte bu tarihte yapılmıştır (Elekberli, 2007, s.8).

3-Ermeni Kilisesinin Oluşumu

Bağımsız bir Ermeni kilisesinin oluşma süreci üç aşamadan meydana gelmiştir. Bir Ermenilerin Hıristiyan olmaları, iki Ermeni kilisesinin kurulması üç Ermeni kilisesinin bağımsız bir duruma gelmesi (Seyfeli, 2015, s.34). Ermeni Kilisesi'nin bağımsız bir kilise haline gelmesi yaklaşık 250 (301-554) yıllık bir zaman içinde gerçekleşmiştir. Ermeni Kilisesi'nin ilk ruhani lideri Aziz Grigor'un kutsanması Roma-Bizans hâkimiyeti altındaki Kayseri Metropoliti tarafından yapılmıştır (Seyfeli, 2015, s.63). Ermenilerin bağımsız bir kiliseye sahip olmaları Roma'nın yerini alan Bizans'ın önemli kişilerini ve özellikle Grek Kilisesi'ni çok fazla rahatsız etmiştir (Saray, 2010, s.7). V. yüzyılda Ermeni Eçmiadzin Piskoposluğu, Bizans Kilisesi'nden ayrıldı. Ermeniler kendi kiliselerini doğrudan Hz. İsa'nın kurduğunu söyleyerek daha eski olduklarını ileri sürdüler. Böylece oluşan Eçmiadzin Katolikosluğu en eski olması nedeniyle Ermeniler tarafından birinci derecede merkez kabul edildi. Ermeniler Eçmiadzin Katolikosluğu'nu kendi "Papalığı" olarak kabul görmektedir (Arslan, 2013, s.11-12). Ermenistan'da yaşayan Ermeniler ile dünyanın birçok yerinde yaşayan Ermenilerin kalplerinde Eçmiadzin kadar büyük etkisi olan hiçbir yer yoktur. Müslüman dünyası için Mekke ne ise, Yahudiler için Kudüs ne kadar kıymet taşıyorsa Ermeniler içinde Eçmiadzin o kadar kıymetlidir (Hartill, 1990, s.240). Eçmiadzin, Ağrı Dağı ile Allah'ın gözleri anlamına gelen Alagöz Dağı adındaki bir dağın arasında yer alan bir ovada kurulmuştur (Hartill, 1990, s.241). Ermenilere göre İsa Eçmiadzin'e inmiş, Ermeni Kilisesi'ni kurmuştur. Kurduğu bu kiliseyi ise doğu ve batı patriklerinden bağımsız bir örgüt olarak ortaya çıkarmıştır. Roma Kilisesi ise İsa'nın kiliseyi Saint Pierre'e kurduğunu söylerler. Roma'ya göre Ermenilerin İncil'i kabul edip, Papa'nın üstünlüğünü kabul etmemesi ve Roma Kilisesi'nin açıklamalarına değer vermemesi her iki taraf arasında sorun olmaya devam etmiştir. Ermeniler ile Bizanslılar arasında dini birlik elde etmek için birçok kez girişimler oldu. Fakat bu çalışmalar her iki tarafın arasını daha da açtı (Uras, 1987, s.126-127). Ermeni Kilisesi'nin Bizans Kilisesi ile bir araya gelememesi Ermeni milletinden ziyade Ermeni Kilisesi'ne yaramıştır. Örneğin Kilikya Ermeni Krallığı döneminde Roma Kilisesi ile birleşme çabası oldu. Ermeni Krallığı bu durumu kabul etmesine rağmen Ermeni Kilisesi bu birleşmeye karşı çıktı. Bundan dolayı birleşme gerçekleşmedi. Ermeni Kilisesi Eçmiadzin'de kuruldu. Ermeni Kilisesi siyasi iktidarların yer değiştirmesine paralel olarak onları takip etmeyi doğru bulmuştur. Bundan dolayı 485 yılında Divin'e, 901 yılında Ani'ye gitmiştir. Bu tarihten sonradan aynı şekilde çok yer değiştirmiştir. 1147'de Rumkale'ye (Kilikya) gitmiştir. Rumkale'de 1292'ye kadar kalmıştır. Burası 1292 yılında Mümlükluların

eline geçmiş bundan dolayı takip ettikleri siyaset gereği 1292 yılında Sis'e taşınmıştır. Kilikya Krallığı 1375 yılında yıkıldıktan sonra Ermeni Katolikosluğu burada bir süre daha kaldı. Roma Kilisesi'nin kontrolüne girdiklerini görünce 1441 yılında Eçmiyazin'edönmüşler. Genel anlamda Ermeni toplumunda değişmeyen şey şu olmuştur: Ermeni Kilisesi'nin çıkarı Ermeni toplumunun çıkarlarından önce gelmiştir (Gürün, 2012, s.54-55). Moğol istilasına kadar Ermenileri ruhani olarak temsil eden tek yer Eçmiadzin Katolikosluğu idi. Kilise Moğol istilası sonrasında Eçmiyazin'deki çalışmalarına son vermişlerdi. Kilise de Ermeniler ile birlikte Anadolu'nun iç kısımlarına göç emiştir. Ermeni Kilisesi Van-Ahtamar ile Adana-Sis'te faaliyetlerine devam etmiştir. 1441 yılında Eçmiadzin'de tekrar faaliyetlere başladılar. Ancak Sis ve Ahtamar'daki Kilise de çalışmalarına devam etmiştir. XV. yüzyıla gelindiğinde Ermeniler ruhani olarak Eçmiadzin, Ahtamar ve Sis'te olmak üzere üç ayrı Ermeni Katolikosluğu vardı. Ancak bunlar içinde Eçmiadzin en etkili katolikosluğ olarak kabul edilmiştir (Arslan, 2013, s.12-13).

4-Ermeni Kilisesinin Ermeni Toplumunu Üzerindeki Gücü

Ermeni Kilisesi Ermeni toplumunun sadece dini yaşamını düzenlemiyor, onların siyasi, iktisadi ve medeni sorunlarını da çözmeye çalışan bir yerdir (Şahmuradov, 2015, s.89-106). Ermeni Patrikhanesi ve Kilisesi, Ermenilerin her zaman bir cemaat olarak yaşamlarını sağlayan ve dini olduğu kadar dünyevi hayatlarını da düzenleyen, onları bir araya getiren bir kurum olmuştur. Ermeni kiliseleri, uzun tarihsel süreçleri boyunca milli şuurun ayakta kalmasını sağlayan ve bu yönü ile Ermeni milliyetçiliğini canlı tutan önemli araçlardan biri olarak milliyetçi eğitimin merkezi olmuştur (Bayramol, 2013, s.51-52).

Ermeni Kilisesi XX. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'da ve Kafkasya'da dozunu artırarak devam ettirdiği Ermeni milliyetçiliğinin ve Vandalizminin baş kaynağı olmuştur. Ermeni tarihçi Dikran Boyajıyan'ın dediği gibi: "*Ermeni kilisesi ile Ermeni milleti o kadar iç içedir ki, birisi olmadan diğerini düşünmek bile mümkün değildir.*" Dikran Boyajıyan bir başka konuşmasında da kilisenin durumunu şöyle açıklamıştır: "*Ermeni kilisesi, Ermeni milletinin kilise tarafından can verilen ruhunun yeniden dünyaya gelmek için yaşadığı vücuttur.*" Dikran, Ermeni milleti ile Ermeni kilise arasındaki organik gerçeği aslında çok iyi özetlemiştir (Şihaliyev, 2004, s.15).

XIX. yüzyılda Rusların isteği ile Kafkasya'ya İran'dan ve Osmanlı Devleti'nden Ermenilerin göçünü düzenleyen ve hızlandıran Ermeni ruhani

papazları ve Eçmiadzin Katolikosluğu oldu. Ermeni nüfusun Güney Kafkasya'ya göç ettirilme işleminde Rus subaylarına en büyük yardımı Ermeni ruhbanlar yapmıştır. Ermeni ruhbanlar, Ermenileri göç etmeye ikna etmek için birçok yola başvuyorlardı. Ermeni Katolikos Nerses ruhani elbisesini giyerek bölgeye yabancı olan Rus güçlerine rehberlik ediyordu (Arslan, 2013, s.48-50). Ermenilerin Kafkasya'da uzun süre ortaklık yaptıkları Ruslar da kilise gücünün Ermeni toplumu üzerinde ne kadar etkili olduğunu çok iyi biliyorlardı. Gregoryan Kilisesi'nin Ermeni toplumu üzerindeki etkisini Vladimir Mayewski şöyle ifade eder: *"Ermeni ruhani reislerinin din hususunda çalışmaları hemen hemen yok gibidir. Fakat buna karşılık milli fikirlerini yaymak konusunda büyük ve pek çok gayretleri geçmektedir."* Ermeni Pastırmacıyan kilise için: *"Ermeni Kilisesi, Ermeni milletinin kilise tarafından can verilen ruhunun yeniden dünyaya gelmek için yaşadığı bedendir, demiştir. Kamuran Gürün ise bu konuda şöyle der: "Ermeni milletinden, Ermeni devletinden, Ermeni tarihinden değil, Ermeni kilisesinden, Ermeni kilisesi devletinden bahsetmek icap eder. Ermeni kilisesinin mevcudiyetini koruması için bir kuvvete, bir devlete ihtiyacı vardır. Ermeni devleti fikrini doğuran, Ermeni milleti değil, Ermeni kilisesidir."* Ermeni milliyetçiliğinin oluşmasında kiliseye en büyük desteği ise büyük devletler verecektir. Bunda ise başı Rusya çekecektir. Ruslar bölgedeki Ermeni toplumunu bağımsız bir devlet haline getirme konusundaki çalışmaları Eçmiadzin Kilisesi'ni kullanarak yaptılar (Öke, 1996, s.110-111). Bu konuda Ermeni kökenli Boyacıyanda: *"Ne kadar geniş olursa olsun, Ermeni Kilisesi'ni ayrı ölçüde ele almayan herhangi bir Ermeni tarihi, Ermenilerin gerçek hayatını ortaya koymaya başaramaz."* Ermeni Kilisesi ile Ermeni milleti o kadar iç içedir ki, birisi olmadan diğerini düşünmek mümkün değildir." Görüşünü belirtmektedir. Görüldüğü gibi Ermeni konusunu ortaya çıkaran Ermeni Kilisesi olmuştur. Ermeni Kilisesi kendi çıkarını her zaman Ermeni halkından üstün görmüş, kararlarını bu doğrultuda almıştır (Gürün, 2012, s.54-55).

5- Türk-Ermeni İlişkilerinin Başlaması

Bizans Devleti Ermenilerin yaşadığı toprakları ele geçirirken, Maveraünnehir ve Horasan'da ortaya çıkan gelişmelerin sonucu olarak Anadolu'ya Türkmenlerin akınlarının başladığı görülür (Ersan, 2007, s.19-20). Urfalı Mateos'un Vekayi-namesinde ilk Türk-Ermeni karşılaşmasının 1018-1019 yıllarında olduğunu kaydetmektedir. Mateos, Türkleri şu şekilde tarif etmektedir: *"Bu zamana kadar bu cins Türk atlı askeri görülmemiştir. Ermeni askerleri, onlarla karşılaşınca onların acaib şekilli, yaylı ve kadın gibi uzun saçlı olduklarını gördüler."* Bahsi geçen Türkler Çağrı Bey'in

emrinde Doğu Anadolu'da keşif çalışması yapan Türkler idi (Yıldırım, 1990, s.10-11). Oğuz Türkleri Orta Asya'da Karahanlı ve Gazneli Türk devletlerinin arasında sıkışıp kalıncakendilerine yeni yurt yerleri aramaya koyulmuşlardı. Çağrı Bey bu keşif çalışmaları sırasında Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da keşif çalışmaları yapmış hatta bu çalışmaları sırasında Vaspuragan ve Ani Ermeni prenslikleri ile sıcak temas kurmuştur. Çağrı Bey bu keşif çalışmalarından döndüğünde kardeşi Tuğrul Bey'e bölgenin çok zengin otlaklar ve yaylaklar ile dolu olduğunu, Oğuz halkının oralara gidip yerleşmesinin çok önemli olacağını ısrarla vurgulamıştır (Saray, 2010, s.8). 1018 yılında Çağrı Bey Van Gölü çevresinde bulunan küçük bir Ermeni prensliğinin topraklarına Azerbaycan'dan Türk göçmenleri getirip yerleştirmiş ve böylece ilk Türk-Ermeni ilişkileri de başlamıştır (Bayramol, 2013, s.16-16). 1047 yılından sonra Ermeni şehirleri Türklerin hâkimiyeti altına girmeye başladı (Bayramol, 2013, s.17).

Sultan Alparslan tahta çıktıktan sonra ilk seferini 22 Şubat 1064 tarihinde Gürcistan ve Doğu Anadolu'ya yapmıştır. Bu yürüyüş Bizans Devleti'nin elinde bulunan Ani ve Kars bölgesine kadar devam etti. Ani ele geçirildi. Kars bölgesinin Kralı olan Gagik-Abas, Sultan Alparslan'a teslim olmaktan başka bir yol bulamadı. Ani bölgesinin ele geçirilmesi İslam dünyasında büyük sevinç yaratmıştır. Halife, Sultan'a 1064 yılında "Ebul-Feth" ünvanını vermiştir (Merçil, 1997, s.52). Ani şehrinin surlarının üç tarafının Arpaçay nehri ile çevrili olması ve kalan diğer tarafın ise su dolu hendek ile dolu olmasına rağmen Alparslan Ani'yi almayı başarmıştır (Köymen, 1993, s.257). Sultan Alparslan gerçekleştirdiği bu başarılı sefer sonrasında elde ettiği Ermeni ve Gürcü topraklarını, yanında bulunan emirleri arasında paylaştırdı (Sevim, 2002, s.10). Selçuklu Türklerinin XI. yüzyılda Doğu Anadolu'ya gelmesi üzerine Kilikya ve Toroslara doğru bir Ermeni göçü olmuştur (Selvi, 2003, s.19). Alparslan'ın Ani'yi fethetmesinden sonra Bizanslılar ve Türklerden kaçan bazı Ermeniler Kilikya Krallığı'nı kurdular (Mattei, 2008, s.32). Sultan Alparslan 1072 yılında hayatını kaybedince onun yerine tahta oğlu Melikşah çıktı (Sevim, 2002, s.11). Oğuz Türkleri Gaznelileri yenip bölgeye Selçuklular olarak geldikleri vakit, Ermeniler Bizans'ın baskıcı yönetiminden bunalmış durumdaydılar. Bundan dolayı Ermeniler Selçuklulara karşı herhangi bir mukavemet göstermediler. Türkleri tartışmasız kabul ettiler. Ortodoks Bizans Devleti'nin Gregoryen Ermenileri baskı ile Ortodoksluğa geçirmek için onlara uyguladıkları her türlü şiddet, Ermenilerin adaletli ve hoşgörülü Türk idaresine karşı sempati ile bakmasını sağlamıştır. Bu durum Türklerin Anadolu'da rahat ilerlemesini ve bu toprakları ele geçirmesinde çok etkili olmuştur (Saray, 2010, s.9-10). Ermeni ve Gürcü kaynakları Melikşah için

“Cihan’ın Efendisi” ifadesini kullanmışlardır. Onun savaş ve güçle değil gönülleri fethederek birçok hükümdarın ulaşamayacağı sınırlara ulaştığını ve kimseye üzüntü vermediğini belirtiyorlar. Bir Avrupalı yazar: Melikşah’ın ömrü yetseydi artan itibarı sayesinde Avrupa’yı da topraklarının içine katacağını, belirtmektedir (Turan, 1996, s.197).

Selçuklulardan sonra Harzemşahlar, İlhanlılar, Timurlular, Karakoyunlular ve Akkoyunlu gibi Türk devletlerinin yönetiminde bazı küçük sorunlar ile karşılaşsalar da rahat bir yaşam sürdürdüler. Ermeniler Selçuklulardan sonra Osmanlı yönetimini koşulsuz kabul ettiler. Osmanlı Devleti Safevilerden Doğu Anadolu bölgesini, Mümluklardan ise Çukurova’yı ele geçirdikleri zaman Ermenilerin doğuda 470, güneyde ise 150 yıldan beri bağımsız bir devletleri yoktu (Saray, 2010, s.11).

Osmanlı Devleti’nin kuruluş yıllarından başlayarak yönetimi altındaki halka adaletli ve hoşgörülü davrandığı bütün tarihçilerin kabul ettiği bir gerçektir. V. yüzyılda Eçmiadzin’de kurulan Ermeni Gregoryen Kilisesi’ne ve mezhebine bağlı olan Ermeniler, Osmanlı Devleti’nde 1326 yılında Bursa başkent olduktan sonra, onların ayrı bir cemaat şeklinde örgütlenmelerine izin verilerek bunların Kütahya’da bulunan ruhani merkezleri Bursa’ya taşınmıştır (Halaçoğlu, 1987, s.15-16). Fatih Sultan Mehmet, İstanbul’u fethettikten sonra kendi girişimi ile Ermenilerin Bursa’da bulunan ruhani liderleri Hovakim’i İstanbul’a getirterek Rum Patrikliği’nin yanında, Ermeni Patrikliği’ni 1461 yılında kurdu. Ermenileri kurdurmuş olduğu bu patriklik ile yönetti. Patrik Hovakim’den sonra İstanbul’a gelmeye başlayan Ermeniler İstanbul’da Kumkapı, Samatya, Narlıkapı ve Balat Kapısı’na yerleştiler. 1475 yılında Osmanlı Devleti ele geçirdiği Kefe’den birçok Ermeniye İstanbul’a getirerek Salma Tomruk’a ve Edirnekapı’ya yerleştirdi. Bir süre sonra Fatih 1479 yılında Karaman Ermenilerini, İstanbul’a getirtip Samatya’ya yerleştirdi (Uras, 1987, s.149). Hovakim’in İstanbul’a getirilip Ermeni patriği olmasından sonra İstanbul Türkiye’deki Ermenilerin ruhani merkezleri haline geldi (Evren, 2012, s.21). Ermenilere, Musevi ve Ortadoksların dışındaki diğer bütün Hıristiyanlar üzerinde idari bir yetki verildi. Bu yetki Çingeneler, Süryaniler, Suriye ve Mısır Monophysitleri ve Bosnalı Bogomiller’i kapsamaktaydı. İfade ettiğimiz bu gayrimüslim unsunlar Osmanlı Devleti ile ilişkilerini Ermeni Patriği aracılığıyla yürüttüler (Güler, 2003, s.14). İstanbul’un Türkler tarafından fethi Ermeniler açısından yeni bir dönemin başlangıcıdır. Osmanlı Devleti’nde Rumlardan sonra en fazla geniş hak ve özgürlük verilen ikinci millet Ermeniler olmuştur. Ankara, Bayburt, Adana, Sivas ve Tokat çevresinden bir kısım Ermeni ailesi İstanbul’a getirildi. Böylece

İstanbul'daki Ermeni nüfus artırıldı. İstanbul'un Ermenilerin dini merkezi olmasından ötürü buraya Ermeni göçleri artmıştır (Bayramol, 2013, s.17-18). Tarihi kaynaklar Fatih'in Ermeni toplumunu sevdiğini yazar. Onun, Ermeni toplumunun devleti için faydalı olacağını düşündüğünü, Ermenilerin tecrübelerine ve iktisadi işlerdeki bilgilerine saygı duyduğunu bundan dolayı da Ermeni zanaatkârlarını İstanbul'a davet ettiğini yazmışlardır. Bir diğer Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim Tebriz'i fethettikten sonra diğerleri ile birlikte oradaki bütün Ermeni zanaatkârları dönüştürerek İstanbul'a getirmiştir (Perinçek, 2007, s.6). Ermeniler, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethi sonrası Türklerden daha rahat bir hayata eriştiler. Farklı yerlerde darmadağın, fakir bir halde yaşayan Ermenileri Fatih bir araya topladı ve onların cemaat olmasını sağladı. Birçok Ermeni'yi İstanbul'a getirtip güzel yerlere yerleştirdi. Sanat ve ticaret yollarını onlar için açtı. Rumlara verdiği dini ve ekonomik serbestliği onlara da verdi. Ermeniler Türklerin kendilerine bu şekilde yaklaşmalarının karşılığını onlara çok daha fazla yaklaşmak ile verdiler. Türkler ile imparatorlukta diğer Hıristiyan unsurlara göre çok daha fazla yakın oldular. Evleri, dükkânları, aileleri, kıyafetleri ve yaşayışları Türklerden hiç ayrı olmadı. Farklı olan tek şey ibadethaneleriydi. Bu kardeşlik yüzlerce yıl sürdü (Karabekir, 1994, s.136). Selçuklu Türklerinin Anadolu'daki fetihlerinden sonra Türklerin egemenliği altında yaşamış olan Ermeniler Ermeniceyi unutmuş, Türkçeyi ana dilleri gibi kabul etmişlerdi. 800 yıldan fazla bir süredir Türkler ile bir arada yaşamının etkisiyle Ermeniler, Ermeni alfabesini kullanarak Türkçe yayın yapıyorlardı (Toksoy, 2007, s.31).

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler, Osmanlı Ermenileri adı ile Türkiye tarihindeki onurlu yerlerini almışlardır. Osmanlı Ermenileri (Tabayı Sadık'a), "Sadık Tebaz" adı ile en yüce onura layık görülmüşlerdir. Ermenilerin bu büyük ve gurur verici duruma layık görülmeleri onların devletlerine ve vatanlarına sadık olmalarından kaynaklanmaktaydı (Dabağyan, 2005, s. 288). Türk kültürü ve devlet yönetimiyle çok iyi kaynaşan ve güzel hizmetler sunan Ermeniler ekonomik ve ticari hayatta çok başarılı ve varlıklı oldular. Bazı Ermeniler Amerika'ya ve Avrupa'ya göç edip o ülkelerde şirketler kurup iş hayatına girdiler (Saray, 2010, s.13). Avrupa ve Amerika'ya gitmiş olan bu varlıklı Ermenilerden bazıları yabancı güçlerin yönlendirmesiyle özellikle XIX. yüzyılda Avrupa ülkelerindeki bilinçli bir şekilde ortaya çıkarılan Ermeni bağımsızlık hareketleri lehinde kamuoyu oluşturmak amacıyla gazetecilik ve yayıncılık hayatına girdiler. Bu Ermeniler ilerleyen süreçte Avrupalı devletlerinin de yönlendirmesi ile XIX yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yüzlerce yıldır birlikte yaşadıkları Türk dostlarının aleyhinde birçok zararlı yayınlar

çıkardılar (Saray, 2010, s.13-14). Osmanlı Devleti'nde Ermeniler, ticaret ve sanayi ile ilgileniyorlardı. Hayatlarından çok memnunlardı. Askerlik yapmadıkları içinde nüfusları sürekli artmaktaydı. Toplumsal güçleri gelişkin bir haldeydi. XIX yüzyılda Ermeniler Türkiye'de devlet işlerinde de çalışıyorlardı. III. Selim dönemindeki Dadyan'lar, II. Mahmut döneminde Düzoğulları, Balyan aileleri ve Kazaz Artin gibi kimseler buna örnektir. XIX yüzyılda Ermeni bankerlerden, tüccarlardan ve devlet memurlarından oluşan Ermeni ileri gelenleri Ermeni toplumsal yaşamına dokunmaya başladılar. Bunlar okullar, kütüphaneler ve matbaalar açtılar. Birçok Ermeni genci bilinçli olarak öğrenim hayatını devam ettirmek için Avrupa'ya üniversitelere gönderildi. Bu planlamada amaç ileride Osmanlı Devleti'nden koparılacak Ermeni zümresi için hazırlık yapmaktı. M.Vartanyan "Ermeni Harekâtı'nın Tarihi" adlı kitabında Ermeniler ile ilgili şu ifadeleri kullanıyor: Türkiye Ermenisi Rus Ermenisine bakılırsa, Ermeni kültürü, dili, tarihi, edebiyatı itibarıyla çok kuvvetli ve özgür idi. On dokuzuncu yüzyıl başlarında Ermenilik bir millet olarak henüz Avrupa tarafından bilinmiyordu. Avrupalılar bunları İstanbul'dan biliyorlardı. Ermenileri yeryüzüne dağılmış tüccarlar, kendi çıkarlarından başka şeye bağlı olmayan kimseler, Yahudiler gibi vatansız, milliyetsiz, serseri, bahtsız olarak tanıyorlardı, demektedir (Uras, 1987, s.150).

6- Kafkasya Bölgesinde Rus-Ermeni İlişkileri

Rus-Ermeni işbirliğinin başlangıcı XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde görülür (Arslan, 2013, s.33). Rus-Ermeni ilişkileri ilk defa I. Petro zamanında başlamıştır. Çar I. Petro'nun Rus Ortodoks Kilisesi'ne verdiği hakları Rusya'da yaşayan Ermenilere de vermesi Ermenileri Ruslara yakınlaştırdı. İlerleyen zamanda bölgedeki Rus-Ermeni ilişkisi stratejik bir yakınlaşmaya dönüştü. Rusların yüzlerini Kafkasya'ya çevirmesi ve Kafkasya'da ilerlemesi sonrasında Ermenilere duydukları ihtiyaçlar gittikçe arttı (Bayramol, 2013, s.51-52). XVIII. yüzyılın başından beri Rus Devleti Kafkasya'ya istihbarat çalışmaları yapması için birtakım adamlar gönderdi. Rusya'da Ermeni planını ilk kez gündeme getirenlerden biri İsrail Ori'dir. İsrail Ori'nin teklifi ile 1722 yılında Ruslar Petesburg'da Ermeni Kilisesi yapmaya karar verdiler. Petro, İsrail Ori'yi Şamahı bölgesine göndermiş oradaki Ermeni ve Gürcüler ile diyalogu sağlatmıştır. Bir Ermeni milliyetçisi olan İsrail Ori kendileri açısından Şamahı topraklarını "Ermeni topraklarının giriş anahtarı" olarak görmüştür (Nusretoğlu, 2012, s.34-35).

I.Petro Petroviç Volinskiy'i de Safevi Devleti'ne elçi gönderdi. Petro, Volinskiy'e bir takım açık ve gizli talimatlar vermiştir. Volinskiy görünürde bu ülkeye elçi olarak gitmişti. Ancak onun bir takım gizli görevleri de vardı.

I. Petro, Volinskiy'den İran'daki Ermenileri kendi yanlarına çekmesini ve onlar ile ilgili detaylı inceleme yapmasını istemiştir. I.Petro ayrıca Rus elçisi Volinskiy'den Ermenilere çok iyi davranmasını, onların güvenini kazanmasını ve Ermenilerin Rusları sevmelerini sağlanmasını da istemiştir (Yeşilot, 2014, s.62-66). Rusların XVIII. yüzyılda Kafkasya'da ilerlemesi sonucunda buralara Hristiyan nüfus yerleştirmeye başladı. Bu çalışmalar sırasında Ermenileri Güney Kafkasya'ya davet ettiler. Ruslar Kafkasya'da güçlenmeye başlayınca Ermeniler ile daha yakından ilgilendiler. 1795 yılında Eçmiadzin Katokigosu Osep Argotyan, II. Katerina'ya müracaat ederek "*Rusya ile Müslüman komşuları Osmanlı Devleti ve İran arasında duvar olacak Ararat Krallığı'nın kurulmasını*" iletmiştir. 1796 yılında St. Petersburg'daki görüşmeye Ermeniler adına Osep Argotyan ile Hovannes Lazaryan, Rusya adına ise Prens Grigori Potemkin ve General Suvarov katılmıştır. Bu görüşmede İran'a bağlı Azerbaycan hanlıklarında yaşayan Ermenilerin Rusya'nın desteği ile isyan etmeleri kararlaştırıldı. İsyan eden Ermenilerin Revan'ı ele geçirmesi Rusya'nın hâkimiyetinde merkezi Revan olan bir "*Ermenistan Krallığı*" kurulacağı buranın kralının da Prens Grigori Potemkin olması kararlaştırıldı. Rusya'nın bu krallığa askeri ve mali destek vereceği de kararlaştırıldı. Ancak bu plan hayata geçirilemedi (Toksoy, 2007, s.23-27). Ermeni papazı İsrail Ori; Ermeni bağımsızlık çalışmaları için yaptığı faaliyetler sırasında Papalık, Alman ve Rus hükümetleri ile temas kurarak Ermenilerin bağımsızlığı için onlardan yardım talep etti. Bunun yanında Ermeni din adamlarından KatokigosHovsep Argutyan ile Katokigos Nerses Aşdaragesi Ruslar ile görüşmeler yaptılar. Bu Ermeni din adamları bağımsız Ermeni Krallığı için Rusya'dan yardım istediler. (Saray, 2010, s.37-38). Yapılan bu faaliyetler gösteriyor ki Ermeni milliyetçiliğinin öncülüğünü Ermeni Kilisesi yapmaktaydı (Öke, 1996, s.108). 1826-1828 Rus-İran savaşında (2 Ekim 1827) Revan Rusların eline geçti. Revan Rusya'nın bir eyaleti haline getirildi. (Arslan, 2013, s.42-44). Erivan ve çevresinin Rusların eline geçmesinden sonra Ermeniler üzerinde Rus egemenliği başladı. Rus yönetimi Kafkasya'daki çıkarları için Ermenileri kullanmaya başladılar. (Kurat, 2011, s.111-112). Ruslar 1828-1829 yıllarında Erivan merkezli bir Erivan oluşturmak yoluna gittiler. "*Armiyanskaya Oblast*" (Ermeni Vilayeti) adını verdikleri bu bölgeyi kendi yönetimlerinde tuttular. Ancak Ruslar Ermenilere verdikleri sözleri yerine getirmediler. İdareleri altında olan Ermeniler ile Ermeni din adamlarını eliyle Türkiye'deki Ermenilerin işlerini ve huzurlarını bozarak onların Türkiye aleyhine çalışmalarını sağladılar (Saray, 2010, s.38). 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ermeniler Osmanlı Devleti'ne ihanet ettiler. Ruslar bu savaşta Ermenilerden yararlandılar. Bu savaşta çok sayıda Ermeni

Rus ordusunda Osmanlı Devleti'ne karşı savaştı. Ruslar bu savaş öncesinde kurmuş oldukları Ermeni vilayetine Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin göç etmesini istediler (Halaçoğlu, 2006, s.27). Bu göç işlemlerinde Ermeni Kilisesi Eçmiadzin ve onun papazlarının rolü çoktur. Ermeni temsilcileri Ruslara bu davetlerine uyacaklarını bildirdikleri gibi, Ermeni Papazı Nerses, Stepan ve Nikolai adlı iki rahibi Revan fatihi olarak kabul edilen Paskiyeviç'e göndemiş ve tehcir fikrini desteklediklerini iletmiştir (Arslan, 2013, s.48-49). Balkanlarda Rusya ile Osmanlı Devleti arasında tampon olacak devletler ortaya çıkarmayı başaran Ruslar, bunun benzerini Kafkasya bölgesinde oluşturmak için Rus ajanların eliyle asırlarca kardeşçe yaşamış Hıristiyan Ermenileri Türklere karşı kin ve nefret ile dolduracaklardır (Kodaman, 2015, s.6). Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne ihanet etmeye başlaması ve bu ihanetin artarak devam etmesi özellikle Rusya tarafından organize ediliyordu. Ermenilerin 1862 yılında Maraş'ın Zeytun kazasında, 1863 yılında Van'da ve 1865 yılında ise Çarsancak'ta ortaya çıkan ayaklanmaları Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı çıktıklarının bir göstergesiydi. Ermeniler 1872 yılında Van'da "Kurtuluş Birliği" adında gizli bir cemiyet kurdular. Rus ajanları özellikle bir süredir Türk Ermenistan'ı dedikleri doğudaki beş ilde Erzurum, Van, Muş, Harput (Elazığ), Diyarbakir, yoğun kışkırtma faaliyetleri içine girmişlerdi. Ruslar bu çabalarının sonuçlarını 1877- 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda aldılar (Kurat, 2011, s.113-115).

Osmanlı Devleti'nde Ermeni Sorununun Ortaya Çıkması ve Ermeni Devleti'nin Kurulması (1878-1918)

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Ermeni kimliği artık bir değişim sürecine girmiştir. Bu değişim sürecinde özellikle Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan milliyetçilik akımı etkili olmuştur. Ayrıca Avrupalı devletlerin yürüttüğü misyonerlik çalışmalarında bunda tesirli olmuştur. Ancak milliyetçi bir Ermeni kimliğinin oluşmasını ve ortaya çıkmasını sağlayan en önemli etken Ermeni kilisesidir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra İstanbul'da Ermeni Patriği ile birlikte görev yapan Ermeni din adamları Ermeni kimliğinin oluşmasında çok emek vermişlerdir. İstanbul Ermeni Patrikliği yapmış olan Mıgırdıç Kırimyan, Nerses Varjebadyan ve Mateos İzmirliyan bu mücadelenin öncüleri olmuşlardır. Özellikle Mıgırdıç Kırimyan Ermenilerin sadık millet kimliğini bırakmaları ve bağımsız Ermenistan düşüncesine sarılmaları konusunda öne çıkmış bir Ermeni din adamıdır (Yavuz, 2007, s.258-289). Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde uzun süre sadakati denenmiş bir topluluktu. Bu yüzden "Milleti Sadıka" olarak bilindiler. Ermeniler uzun zaman bu güvenin altında rahatça yaşadılar.

Ancak daha sonra Ermeniler kendilerine duyulan bu güveni boşa çıkaracak davranışlar içine girdiler. XIX. yüzyılın ortalarından sonra Osmanlı Devleti'nin doğu bölgesinde bağımsız bir Ermeni Devleti kurma arayışına girdiler. Bu düşüncüyü destekleyenlerin başında Rusya ve Ermeni din adamları gelmiştir (Tansel, 1991, s.102). Ermeni sorunun ortaya çıkarılmasından sonra Hristiyan dünyasında kullanılan en etkili propaganda Müslümanlar tarafından Hristiyan Ermenilere karşı baskı, zulüm ve katliamların yapıldığı iddiasıydı (Uras, 1987, s.174). Hâlbuki bir ülkede azınlık bir topluluğun nasıl ve hangi koşullarda yaşadığı onun o ülkedeki durumunu göstermesi açısından çok önemlidir. Ermeniler eskiden beri Osmanlı Devleti'nde diğer Hristiyan halklara kıyasla daha varlıklı bir sınıftı. Ermeniler ticaret, sanayi, zanaat ve tarım işi ile uğraşıyorlardı. İmparatorlukta bütün Ermenilere has bir özellik vardı o da onların zengin olma hırslarıydı. Servet kazanma hırsı Ermenilerin çoğunluğunda belirgin bir davranıştı (Bashanov, 2013, s.91). Ermenilerin bu özellikleri Ahmed Djevad'ın "Yabancılar Göre Eski Türkler" adlı kaynağında şöyle geçmektedir: Anadolu'nun birçok köyünde Ermeni bakkal ve han vardır. Türk köylüsü bir takım temel ihtiyaçlarını Ermeni bakkallarından alırlardı. Ancak Türk köylülerinde para pek bulunmaz, aldığı malın karşılığını para veya onun yerine başka bir şey verir veya veresiye alırdı. İki durmada da bu iş ekonomik olarak Ermenilerin işine gelmekteydi. Ermeni bakkal Türk köylüsünün malını, işine geldiği gibi düşük fiyattan alırdı. Türk köylüsü Ermeni bakkaldan veresiye mal aldığı zaman mahsulünü Ermeni'ye düşük fiyattan satmayı taahhüt ederdi. Zaman içinde fakirleşen Türk köylüleri, zenginleşen Ermeni bakkal olurdu. Ermeni bakkal kendi işini yakın bir şehre nakleder, yerine ise bir başka Ermeni bakkal alırdı. Nüfusu 10.000'den fazla olan Ankara, Sivrihisar, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar gibi şehirlerde ticaret hayatı ve ekonomik güç tamamen Ermenilerin elindeydi (Djevad, 1969, s.58-59).

1854-1855 Rus-Türk (Kırım) Savaşı'nda Rus güçleri Kars ve çevresini işgal edince Rus-Ermeni yakınlaşması daha da artmıştır. Rus-Türk Savaşı başladığında birçok Ermeni Rusya lehine casusluk yaptı. Rusya için çalıştı. Bu durum Müslüman halk arasında hoş karşılanmadı. Ermeniler açıkça devletlerine ihanet ediyorlardı. Bu durum Türkler arasında Ermenilere karşı güvensizlik ve kızgınlık duygularının oluşmasına sebep oldu (Kurat, 2011, s.112). Osmanlı Devleti'nde altı yüzyıl süresince Türklerden daha çok dünyada hiçbir devlette görülmeyen din ve vicdan hürriyetinden faydalanan Ermeni din adamları ve kiliseleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı Devleti'nde isyan ve ihtilal hareketlerine karıştılar. Bunların birçoğunu da yönettikleri tarihi bir gerçektir. 1915 tarihinde Osmanlı

Devleti'ndeki Ermeni kilise sayısı 1800'lere kadar çıkarılmıştır. Osmanlı Devleti'nde kendilerine verilen onca hakka rağmen Ermenilerin yıkıcı faaliyetlerde bulunmalarını Avrupalı yazarlar bunu onlara verilen aşırı özgürlüğe bağlamışlardır (Güler-Akgül, 2003, s.169).

Bütün bunlar yaşanırken Osmanlı toprakları içinde öncülüğünü Ermeni kiliselerinin ve Ermeni din adamlarının yürüttüğü Ermeni bağımsızlık çalışmaları hız kazanmıştır. Bu bağımsızlık çalışmalarının önde gelen önemli din adamlarından biri de Mıgırdıç Hrimyan'dır. Hrimyan 1820 yılında Van'da doğmuştur. 1841 yılında Eçmiadzin'i ve Ararat'ı ziyaret etmiştir. Hrimyan 1854 yılında kiliseye girmiş, kiliseye girdikten sonra Van ve Muş'ta görev yapmıştır. Muş'ta "Muş Kartalı" adlı bir gazete çıkararak Anadolu'nun doğusunda yaşayan Ermeni halkının problemler içinde yaşadığı izlenimini vermeye çalışmıştır (Gürün, 2012, s.128). Patrik ve Katolikos seçilen Mıgırdıç Hrimyan, 1857 tarihinde Van'da Varrak Manastırı içinde matbaa kurdu. Ermeni istiklali peşinde "Vasporagan-Van Kartalı" adında bir gazete çıkaran aşırı milliyetçi bir din adamı olan Hrimyan aynı zamanda bir Ermeni komitacıydı (Anadol, 2007, s.67). Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde altı ilde bağımsız bir Ermeni devleti kurulması düşüncesini ilk defa gündeme getiren İstanbul patriği Mıgırdıç Hrimyan'dır. Hrimyandan sonra patrik olan Nerses Varyapetyan da aynı düşüncede olmuştur (Bayramol, 2013, s.52-53). Mıgırdıç Hrimyan'ın fikirleri Ermenileri çok etkilemiştir. Onun yapmış olduğu konuşmalar, verdiği vaazlar ve yazmış olduğu kitaplar Ermeniler açısından bugün bile çok ilgi görmektedir. Katolikos Vazken: "*Her Ermeninin iki babası vardır, biri kendi babası diğeri de Kırimyan Hayrik.*" demiştir. Bu sözler Kırimyan'ın Ermeniler açısından ne kadar önemli bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Kırimyan Ermeni Kilisesi'ne girdiği 1854 yılından öldüğü tarih 1907 yılına kadar kilise merkezli olarak Ermeni bağımsızlığı için mücadele vermiştir (Yavuz, 2007, s.258-289). Ermeni tarihçilerinden olan Ara Baliozian, Kırimyan için onun bağımsızlık uğruna zorluklar karşısında ağlayabileceğini veya karşıdakilere yalvarabileceğini belirtirken, diğer yandan ise Ermenilere tavsiyelerinde oldukça sert olduğunu ifade etmektedir. Kırimyan: "*Ne zamana kadar bir koyun gibi vahşi ve cahil Kürtler tarafından boğazlanmaya devam edeceksiniz? Sizler erkeksiniz. Sizde iki eliniz var. Bağımsızlığınızı kan akıtmadan kazanacağınızı mı zannediyorsunuz? Bağımsızlık size bir hediye olarak verilmez.*" demektedir (Yavuz, 2007, s.258-289).

Ermeni kilisesi dini çalışmalardan çok ayrılıkçı çalışmaların içinde olarak Ermeni milliyetçi akımlarına sürekli destek verdi (Bayramol, 2013,

s.54). Ermenilerin Osmanlı'daki ekonomik ve sosyal durumlarına bakacak olursak Osmanlı'da iltizam olan sarrafların çoğunluğu Ermeni'ydi. Bu konuda onlara ayrıcalık tanınmıştı. İltizam ihalelerinin çoğunu zengin Ermeniler alıyorlardı (Güler-Akgül, 2003, s.79). Ayrıca Osmanlı Devleti'nde para ve kredi piyasası da yine Hristiyan tebanın elindeydi. Bu kesim XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başında "tefecilik"de yapmaya başlamıştı. Çoğunlukla Ermenilerden oluşan bu tefeciler Türk köylüsüne mahsulün çıkmasından çok daha önce yüksek faizler ile kredi yani borç verirdi. Türk köylüsü mahsulünü topladıktan sonra Ermeni tefeciler onların ya paralarını ya da mahsüllerini alırlardı (Güler-Akgül, 2003, s.85). Türkler Anadolu'da siyasi ve ekonomik gücü kaybedince bu topraklarda Hristiyan nüfus gittikçe artmaktaydı. Dışarıdan Anadolu'ya Hristiyan göçmenler akın ediyordu. Gelenler Türklerin tarlasını, bozulan çifliğini, bütün mal varlığını alıyorlardı. Osmanlı Ermenisi köyde ağa, kasabada eşraf, kente zengin iş adamı olmuştu. Ermeni başkentte sırmalı paşa, Türk köylüsünün korkulu rüyası mültezimlerin çoğunluğu ise Ermeni veya Rum'du. İngiliz belgelerinde bu konuda yeterince bilgi vardır. Ermeniler Osmanlı'da sadece esnaf, tüccar olmadılar mültezimde oldular. Ermeniler Türk köylüsüne nefes aldirmiyorlardı. Topladıkları aşar vergisinin yarısı devletin kasasına girerken yarısında Ermenilerin cebine girmektedir. 1869 yılında İngiltere'nin Erzurum'daki konsolosu olan Taylor bölgede Ermeni azınlık hakkında birtakım bilgiler toplamıştı. Taylora göre: Ermeniler küçük bir azınlık olmalarına rağmen Erzurum bölgesinde tarımın ve ticaretin tamamına yakını ele geçirmişlerdi. Kasabalarda ticaret işleriyle ilgili sermayenin dörtte üçü Ermenilerin elindeydi. Yinede Ermeniler haksızlıktan yakınarak Rusya'ya meyil ediyorlardı (Şimşir, 2011, s.16-18).

Osmanlı Devleti'nde Anadolu'daki Ermenilerin durumu genel anlamıyla yukarıda ifade edilenler gibiydi. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ermeniler Osmanlı Devleti'ne söz verdikleri halde Ermeni patriği Narses, padişaha birkaç kez bağlılığını bildirmesine karşılık Ermeniler savaşın Osmanlılar aleyhine geliştiğini gördüklerinde verdikleri sözden döndüler. Ruslar Balkanlardan Osmanlı sınırlarına yaklaşınca Ermeni Kilisesi ve aydınları Osmanlı'ya sırt çevirerek ellerini Rusya'ya uzattılar. Patrik Narses ve Ermeni meclisi işgalci Ruslar ile gizli ilişkiler kurdular (Şimşir, 2011, s.22). 1877-78 Savaşı, Rusya ile aramızdaki en kısa fakat bedeli en ağır savaş olmuştur (Gürün, 2012, s.160) Narses Varjabedian patrik seçildiğinde Osmanlı-Rus Savaşı henüz bitmişti. Narses Varjabedian; Mığırđıç Hrimyan, Horen Narbey, İstepen Papazyan ve Mosdıçyan'dan oluşan papazlar heyeti aracılığıyla Rus Çarı Nikola'ya uyarı notası verdi. Patrik Narses, Çarlık Rusya'ya Osmanlı Devleti'ni şikâyet ederek doğu illerinde Rus

hakimiyetinde bir Ermeni Devletinin kurulmasını istiyordu (Anadol, 2007, s.67).

Osmanlı-Rus Savaşı'ı bittikten sonra İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Eçmiadzin Katolikosluğu aracılığıyla Rus Çarından Rusların Doğu Anadolu'da ele geçirdiği toprakları Osmanlı Devleti'ne vermemesini istemiştir. Patrik Nerses bununlada kalmayıp Ayestefonos'taki Rus karargahına giderek Grandük Nikola ile görüşme yapmıştır. Patrik Nerses'e göre Ruslar Doğu Anadolu topraklarını ilhak etsinler. Bu olmasa bile bu bölgeye Bulgaristan'da olduğu gibi özerlik verilmesini sağlasınlar. Patrik Nerses, buda olmasa bölgedeki Ermenilerin lehine ıslahat yapılmasını istemiştir. Ermeni patriği Nerses'in son isteği Ruslar tarafından kabul edilmiş ve bu istek Ayestefanos Antlaşması'na 16. madde olarak girmiştir (Öke, 1996, s.118-119). Ayastafanos Antlaşması üç esas içermekteydi. Bunlar: Bir Ermenistan denilen bir yurt vardır. iki Buraların ıslaha ihtiyacı vardır. üç Ermenilerin güvenliği Kürtlerin ve Çerkezlerin tehdidi altındadır. Ayastafanos Antlaşması Ermenileri Rus egemenliğine sokmuştur (Uras, 1987, s.208-209). Ayastafanos Antlaşması İngiltere'yi memnun etmedi. Bu antlaşma ile Rusya ve İngiltere karşı karşıya geldi. Ruslar İngilizler ile savaşmayı göze alamadılar. Ruslar Ayastafanos Antlaşması yerine Berlin Konferansı'nın toplanmasına razı oldular. Berlin Konferansı toplanmadan önce Rusya ve İngiltere 30 Mayıs 1878 tarihinde Londra'da bir memorandum imzaladılar. Berlin Konferansı 13 Haziran 1878 tarihinde başladı ve 13 Temmuz 1878 tarihinde bitti. Bu iki devletin üzerinde antlaşmaya vardıkları konulardan biri Ermeni meselesi oldu (Uras, 1987, s.217) Bu konferansta Ermenilere muhtariyet verilmesi yerine ıslahat yapılması konusunda anlaşmaya varıldı. Berlin Antlaşması'nın 61.maddesinde: Babıali, Ermeniler ile meskûn vilayetlerde mahalli ihtiyacıların lüzüm gösterdiği düzenlemeleri ve ıslahatları vakit geçirmeden yapmayı kabul etti. Bu madde ile Ermeni sorunu uluslararası kamu oyunun gündemine girdi (Öke, 1996, s.118-119).

1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin kabulünden 1878 Berlin Antlaşması'na kadar Patrik Mıgırdıç Hrimyan, Nerses Varjabedian, Çuhacıyan'ın, Keresteciyan'ın, Matheos İzmirliyan Ermeni bağımsızlık hareketi için çok çaba sarfettiler. Bu çalışmalara örnek olması açısından İngiliz Sefiri Henry Elliot, Aralık 1876 tarihinde İngiliz makamlarına gönderdiği raporunda şöyle yazmaktadır: *Ermeni Patriği dün ziyaretime geldi. Patrik Nerses, milletinin çok heyecanlı olduğunu söyledi ve Avrupa devletlerinin sempatisini çekmek için isyan zaruri ise böyle bir hareketi başlatmakta zorluk bulunmadığını belirtti.*" demiştir. Bu durum Osmanlı

topraklarında Ermeni olaylarının hangi amaçla çıkarıldığını göstermektedir (Gürün, 2012, s.124-130). Ayestefanos Antlaşması'na Ermeni meselesinin 16.madde olarak girmesinde Ermeni patrik Nerses etkili olmuştur. Ermeni Patrikanesi Berlin Konferansı'na bir heyet göndermiştir. Bu heyette Patrik Hırmıyan, Episkopos Horen Narbey, İsteyan Papazyan ve Minas Çerez'dan vardı. Bu heyet Roma ve Paris'e giderek Fransız, Alman ve İngiliz yetkilileri ile görüştüler. Bu durum Ermeni kilisesinin görevlendirdiği din adamlarının siyaset adamları gibi ön planda hareket ettiğini göstermektedir (Uras, 1987, s.216-217). 13 Temmuz 1878 yılında imzalana Berlin Kongresi ile Ermeni meselesi yeni bir aşamaya geçmiştir. Bu antlaşma ile Ermeni ileri gelenleri büyük devletlere daha fazla güven beslemeye başladılar (Yıldırım, 1990, s.24). Osmanlı Devleti Berlin Kongresi'nde Ermeniler hakkında reform yapmayı kabul etti. II. Abdülhamit Avrupalı devletlerin Balkanlar'da yaptıklarının benzerini Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurmak olduğunu görmüş ve bunun içinde bazı tedbirler almıştır (Selvi, 2003, s.26-27). Doğu Anadolu'da yapılan ıslah çalışmaları ile birlikte doğu bölgesinde yaşayan aşiretleri merkezi yönetime daha kuvvetli bağlamak için "Hamidiye Hafif Süvari Alayları" olmak üzere örgütlendirildi. Hamidiye Süvari Alayları sayesinde aşiret reisleri, ağalar ve beyler bölgelerinde diğer gruplara karşı etkili oldular (Türkmen, 2006, s.14-15). Osmanlı Devleti'ni parçalamak isteyen emperyalist güçler (İngiltere, Rusya ve Fransa gibi devletler) Osmanlı Devleti'nin parçalanması çalışmalarında Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri kışkırtıp onlara bağımsız bir devlet kurma ve kendi çıkarlarını korumak için Ermeni kilisesiyle iş birliği yaparak Ermenileri kullanmışlardır (Mazıcı, 2005, s.13). Ermeniler, kurmuş oldukları Hınçak (1887) ve Taşnak (1890) ihtilal örgütleri eliyle faaliyetlerini artırarak Avrupalı devletlerin ilgisini çekmişlerdir (Selvi, 2003, s.27). Hınçak ve Taşnak örgütleri Ermeni kilisesinin Ermeni toplumu üzerindeki gücünü bildiklerinden din adamlarını Ermeni meselesinin merkezine yerleştirmeye gayret ettiler (Bayramol, 2013, s.52). Görünürde bir ibadethane olarak bilinen Erzurum'daki "Saint Asalyan Kilisesi" 20 Haziran 1890 senesinde ihbar üzerine aranmış, kilise içerisinde Rusya'dan getirilerek gizlenmiş silah ve askeri cephane ele geçirilmiştir (Güler-Akgül, 2003, s.169-170).

Berlin Antlaşması'nda istedikleri federasyonu elde edemeyen Ermeniler, ihtilal düşüncesine yönelmişlerdir. Bu işin içinde olan Ermenilerin büyük çoğunluğu Kafkas kökenli marksizmi seçmiş Ermeniler idi. 1895 Eylül ayından başlayarak aralık ayına kadar Ermeniler Anadolu'nun bir çok yerinde isyanlar çıkardılar (Selvi, 2011, s.27-35). Hınçak Cemiyeti Avrupalı devletlerin ilgisini çekmek için Bitlis, Van ve Muş illerinden kandırarak getirdiği 3-4 bin civarındaki Ermeniyi 18 Eylül

1895 tarihinde ayaklandırarak Babıali'de bir gösteri yaptırdı. Yapılan bu gösteriyi İstanbul ve İzmir patrikhaneleri ve din adamları desteklemiştir (Yıldırım, 1990, s.27). 1895 tarihinde Bitlis'te Ermeni kilisesi papaz vekili ile bölgedeki Amerikan misyoner okulu yöneticileri Ermenileri silahlandırıp cuma namazına giden Türklere gizlice saldırılarını sağladılar. Bu saldırıda çok sayıda Türkhayatını kaybetti. 1909 yılında Adana'da meydana gelen Ermeni isyanının sorumlusu Ermeni din adamı Adana Episkoposu Muşeg'dir. 1904 Sasun isyanları ile bölgede çıkarılan başka Ermeni isyanları Antranik ve çete liderleri tarafından Van'daki Akdamar adasındaki kilisede oluşturulan savaş meclisi tarafından yönetilmiştir. Osmanlı'daki Ermeni din adamları dini konuları bir kenara bırakıp, milli fikirlerin gelişmesi için çalışmışlardır. Bu konularında manastırların duvarlarının arkasında gizlice yapmışlardır (Güler-Akgül, 2003, s.170-173).

Çar yönetimi 12 Haziran 1903 tarihinde çıkardığı kanunla Ermenilerin kiliselerine, topraklarına ve mallarına el koymaya başladı (Sarıahmetoğlu, 2006, s.127). XX. Yüzyılın başlarında Rusya'da Ermeni kilisesinin 100 milyon frank değerindeki mallarına el konuldu. Özel ve tüzel kişilere ait Ermeni malları müsadere edildi. Ermeniler idari suçlamalar ile sürgün ve tehcir edildiler. Bu dönemde Ermeni diline karşı çok yoğun bir savaş açılmıştır. Yine bu dönemde Ermeni nüfusun yoğun yaşadığı Tiflis ve Kafkas şehirlerinde Ermeni dilinde konferanslar yasaklanmıştır (Anadol, 2007, s.64-65).

Bu olay Ermenilerin milli gururlarına ağır bir darbe indirmişti. Yapılan bu uygulamalar Taşnak partisi tarafından da büyük tepki çekmiştir. Ermeni kilise papazlarının önderlik ettiği Ermeni gösterileri yapıldı. Bütün bu gelişmeler sonunda çar yönetimi geri adım attı. 1 Ağustos 1905 yılında Çar I. Nikolay çıkardığı kararname ile el konulan malların geri verilmesini sağladı (Askarova, 2010, s.129-130). Rusların Kafkasya genel valisi olarak atadıkları Vorontsov- Daşkov bu göreve başladıktan sonra onunda araya girmesi ile 1905 yılında el konulmuş olan kilise mallarının geri verilmesi ve okulların yeniden açılması kararlaştırıldı (Yıldırım, 1990, s.40-41). XX. yüzyılın başlarında Ermeni toplumunun bir kısmı ile ruhban sınıfında Osmanlı Devleti'nden kopma fikirleri oldukça güçlenmişti. Ermenilerin bu ayrılma düşünceleri Çarlık Rusya'nın sıcak denizlere inme ve Rusların doğu politikası ile doğru orantılıydı. Rusya'daki Ermeniler bu düşüncelerini hayata geçirmek için çarlık yönetiminden yardım istediler. Ermeni Kilisesi bu faaliyetlerde ön saftaydı. 27 Nisan 1913 tarihinde Gürcistan Ermeni Gregoryan Piskoposluğu Başpiskoposu Mesrep Ter-Movsesyan öncülüğünde bir Ermeni grubu Kafkas Genel Valisi Vorontsov Daşkov'uziyaraet edip

ondan kendilerini Osmanlı çetelerinden, Türklerden ve Kürtlerden kormak amacıyla silah istediler. Vorontsov Daşkov, Ermenilere silah yardımını kabul etmiştir. Ona göre I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'ne karşı Ermenilerin desteklerine her zamanki gibi ihtiyaçları vardı. Bundan dolayı Ermenilerin bu isteğini geri çevirmedi. 25 Temmuz 1914 tarihinde Eçmiyadzin Ermeni Gregryan Katolikosu başkanlığında Eçmiyadzin Manastırı'nda bir toplantı yapıldı. Bu toplantıdan yakın zamanda çıkacak bir Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ermeniler Rusya'nın zaferi için ellerinden gelen herşeyi yapacaktır kararı çıktı (Askarova, 2010, s.138-139). Osmanlı Devleti bu süreçte seferberlik ilan ettiği sırada Eçmiadzin Katolikosu ile Kafkas Genel Valisi olan Vranzof- Daşkov arasında şu konuda hem fikir sağlanmış bulunmaktaydı: Ruslar ıslahat yapacaklar Ermeniler de Rusya'ı kayıtsız şartsız destekleyeceklerdi. Vrorontzof-Daşkof'un isteği ile Ermeniler savaş başladıktan üç hafta sonra savaşa gireceklerdi. Ermeni halkı bu konuda çok istekliydi. Herkes gönüllü olarak cepheye gitmek için yazılıyordu. Onlar için bu durum olmak veya olmamak meselesiydi. Ekim 1914 tarihinde çar yönetimi Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Aynı tarihte Taşnaksutyun da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Bu savaşta Ermeniler çan sesleri ile Rusları karşıladılar. Papazlar güzel kıyafetlerini giydiler. Ermeniler bu savaşta tamamen Rusların yanında yer aldılar (Uras, 1987, s.580-592).

Ermeni milliyetçiliği Ermeni din adamlarının siyasal hareketleri ile doğru orantıdaydı (Karinyan, 2007, s.21)17 Eylül 1914 tarihinde Rus Çarı II. Nikolay Ermenilerden gönüllü birlikler kurmalarını istedi. Ermeniler tarafından oluşturulan gönüllü birlikler Ermeni halkı için faydalı olmadı. Bunlar tamamen Rus Çarlığı için ajan görevi gördüler. Oluşturulan bu gönüllü birlikler Türklerin ve Kürtlerin yaşadıkları köylere saldırılar yaparak onları kılıçtan geçirdiler. Öyle ki savaş esirlerini bile öldürdüler. Ermenilerin bu kadar acımasız olmaları Rus komutanlarını bile hayrete düşürmüştür (Perinçek, 2014, s.58-60).

Ermeniler Osmanlı tebası olmalarına karşılık Çarlık Rusya ile işbirliğini tercih ettiler. I.Dünya Savaşı sırasında Ermeni komitaları düşman ile iş birliği yaparak Anadolu'da birçok isyan çıkardılar. Osmanlı hükümeti olaylar durur diye tedbir yoluna gitmedi. Ancak olayların bir türlü durmadığını görünce Talat Paşa Erzurum milletvekili Vartekes Efendi'ye Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin düşmanlarıyla iş birliğine devam etmeleri halinde şiddetli önlemler alacağı ihtarında bulundu. Osmanlı Devleti açısından durum çok vahimdi. Zira I. Dünya Savaşı sırasında Rusya'ya karşı açılan doğu cephesinde Rus güçlerinin içinde 150.000 Ermeni savaşçı vardı (Selvi, 2003, s.63-78). I.Dünya Savaşı sırasında Ermeniler ilk isyanı Maraş

iline bağlı Zeytun kasabasında çıkardılar. Bitlis ilinde yoğun yıkıcı faaliyet yaptılar. Ermeniler, Erzurum ve Erzincan'da olaylar çıkardılar. Hava değişimine giden hasta Türk askerlerini öldürdüler. Köylü Türk kadınları tehdit edilerek askerde olan eşlerinin firar etmesine çalıştılar. Elazığ, Diyarbakir, Sivas, Ankara, Trabzon gibi yerlerde çok kanlı olaylar yaşandı. Türkler öldürüldü, malları yağma edildi. Türk ordusuna ekmek yapan Ermeni fırıncılar ikna edilerek yaptıkları ekmekler ile Türk askerleri zehirlenmeye çalışıldı (Tansel, 1991, s.113-114). Hükümet ilk olarak 24 Nisan 1915 tarihinde Ermeni komita merkezlerini kapatma, örgütlerin belgelerine el koyma ve komita üyelerinin tutuklanmasına karar verdi (Rüstemhanlı, 2009, s. 102). Nisan 1915 tarihinde Ermenilerin Van'da çıkardıkları isyan büyük boyuta ulaştı. Ermeni Katogikosu V. Kevork 10 bin silahlı çetecisinin bu isyana iştirak ettiğini belirtmiştir. 8 Mayıs 1915 tarihinde Ermeniler Van ve çevresinde geniş çaplı bir saldırılar yaptılar. 17 Mayıs 1915 tarihinde Ermeniler Van'da kontrolü ele geçirmişlerdir. Birkaç gün sonrada Rus güçleri Van'a girmiştir. Van'ın yeni yöneticisi olan Aram, şehrin anahtarını Rus General Nikolayev'e teslim etmiştir (Yıldırım, 1990, s.67-68). Van'ı ele geçiren Ermeniler bütün dünyaya "*Hayalimiz Hakikat Oluyor*" diye birçok bildiri yayınladılar. Van'da Türklere ait ne varsa yakıp yıktılar, onlardan geriye bir iz bırakmak istemediler. Böylece Van'ın bir Ermeni şehri olduğunu ilan ettiler. Van valiliğine de kurdukları komitenin başkanı olan Aram Manukyan'ı getirdiler (Akçora, 1994, s.127-128). Van'daki kanlı olaylar 23 gün sürmüştür. Van işgalinden kaçabilen Türkler insanı dehşete düşürecek şeyler anlattılar. Ermeniler burada yaşayan halkın çoğunu öldürmüş ve kadınların namusları kirletilmişlerdi. Türk kadın ve kızlarını bazı evlerde toplayarak bu evleri genelev haline getirmişlerdi. Van'daki olaylardan sonra burada 1500 kadar kadın ve kız kalmış bunları ise oradaki Amerikalılar korumuştur (Tansel, 1991, s.115).

Ermenilerin bu yaptıkları karşısında Türk hükümeti herhangi bir karşılık vermeden önce Ermeni patrikhanesi ile, Ermeni komitaları ve Ermeni milletvekillerine yapılan bu davranışlardan vazgeçilmediği halde gerekli tedbirlerin alınacağını bildirdi. Ancak devletin yaptığı uyarı hiçbir şekilde karşılık bulmadı. Yaptıkları ihaneti çok çeşitli bir şekilde yapmaya devam ettiler (Tansel, 1991, s.115-116). Başkumandan vekili Enver Paşa 2 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya Van ve çevresinde Ermeni isyanlarının ulaştığı boyut ve bunun verdiği zarar ile ilgili bilgiler vererek gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir. Talat Paşa 27 Mayıs 1915 tarihinde Tehcir Kanunu'nu çıkardı. Tehcir, I. Dünya Savaşı'nda cephelelerin güvenliğini sarsacak bölgelerde yapıldı. Ermeniler Kafkas ve İran cephesi gerisinde düşman ile iş birliği yapıyorlardı. Hükümet Tehcir Kanunu'nu

çıkarmadan önce Zeytun, Maraş, Haçin gibi sorunlu yerlerden Ermenileri alıp Konya'ya sevk etmiştir. Konya'da Ermeni nüfusun artması endişesi üzerine buraya yapılan göç durdurulmuştur. Tehcir ile Halep, Rakka, Zor, Kerek, Havran, Musul, Diyarbakir ve Cizre'ye Ermeniler sevk edilerek iskan edilmişlerdir. Tehcir kararı herkesi kapsamıyordu. Hastalar, Katolik ve Protestan mezhebinden olanlar, askerler ve onların aileleri, memurlar, tüccarlar ile bazı Ermeni usta ve işçiler yapılan bu sevkiate dahil edilmediler (Başkanlığı, 1995, s.7-10). Talat Paşa tehcir sırasında Ermeniler açısından her türlü korumanın ve tedbirlerin alınmasını devlet yetkililerinden istemiştir. (Över, 2007, s.136). Ermeniler Osmanlı Devleti'nin doğu illerinin birçoğunda dağınık halde yaşıyorlardı. Türk ve Kürtlerden oluşan Müslüman kitle karşısında Ermeni çoğunluğu fazla değildi. Ermenilerin nüfusun yarısına yakını oluşturdukları iller Van ve Bitlis idi (Kodaman,2015,s.13). 1916 yılında Andranik ve onun emrindeki çetesi Van ve Bitlis çevresinde yakmadıkları köy bırakmadılar. 10 binlerce insanı öldürdüler. Ermeni çetelerine Avrupa ve Amerika'dan sürekli yardım gelmekteydi. I.Dünya Savaşı sırasında itilaf devletleri arasında yapılan gizli antlaşmalarda Doğu Anadolu Ruslar'a bırakılmıştı. Ruslar burada Ermenilere bağımsız bir devlet vaat etmişlerdi. Ancak Ruslar bölgeyi gizlice Ruslaştırmaya çalışıyorlardı. Rusya'da 1917 Şubat ayından sonra bazı gelişmelerin yaşanması Rus askerlerinin savaş konusunda isteksiz davranmaya sevk etti. Bu durumda Rus askerlerinin yerini Ermeniler almaya başladılar. İngiltere ve Fransa Kafkasya'da ortaya çıkan bu yeni gelişmeden faydalanmak için Ermenileri desteklediler. Kafkasya'da İngilizler, Kilikya bölgesinde ise Fransızlar Ermenilere destek verdiler (Selvi, 2003, s.79-80). Rusya'da Ekim-Kasım 1917 İhtilali sonrasında Bolşevikler idareyi ele aldı. İhtilal, Rus ordusunun Kafkas cephesinde yansıdı. Rus askerleri cepheyi terk etmeye başladılar. 1917 Ekim'de yönetimi ele geçiren Bolşevik Hükümeti aslında Çarlık Rusya'nın varisi olduğunu göstermeye başladı. Bu durum Türkiye'ye karşı Ermeni meselesinde kendini gösterdi. Ruslar Çarlık yönetimi zamanında Doğu Anadolu'yu elde etmek siyaseti ile ilgili olarak "Ermenilerin koruyucusu" rolüne bürünmüşlerdi. Rus işgali altında olan Doğu Anadolu'nun bazı illerine Ermeni nüfus yığılmışlardı. Bolşevik Ruslarda hemen "Ermenilerin hamisi" gibi davranmaya başladılar. Ermeni meselesi konusunda eski ve yeni Rusya arasında bir fark olmamıştır (Kurat, 2011, s.325-335). 1917 İhtilali sonrası Ermeni ve Gürcüler kendi milli birliklerini korumaya başladılar. 18 Aralık 1918 Erzincan Mütarekesi sonrası cepheden çekilip giden Rus birliklerinin yerine Ermeni birlikleri almaya başladı. Mahalli yönetimlere Ruslar tarafından Ermeniler görevlendiriliyordu. Şehir ve kasabalarda yönetim tamamen Ermenilere verildi. İç güvenliği sağlamak

maksadıyla “Ermeni Milis Gücü” oluşturuldu.

Brest-Litovsk Antlaşması'na göre Ruslar Doğu Anadolu'dan çekildikten sonra burada bir Ermeni Devleti kurulması amaçlanıyordu. Bütün bu çalışmalar Lenin ve arkadaşları tarafından planlanıyordu (Kurat, 2011, s.461). 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması yapıldı. Osmanlı ordusu 12 Şubat 1918'de başlattığı ileri harekâtına devam ederek sırasıyla Erzincan, Trabzon, Erzurum, Sarıkamış, Van, Batum, Kars'ı geri aldı (Gürün, 2012, s.349-351). 26 Nisan 1918 tarihinde Maveray-ı Kafkas Komiserliği adında federal hükümet kurulmuştu. Bu hükümet üç Gürcü, üç Azeri, üç Ermeni ve iki Rus üyeden oluşmaktaydı. Kafkas Seymi içinde anlaşmazlıklar ve yükselen milli çekişmeler bir türlü bitmedi (Toksoy, 2007, s.59-60). Maveray-ı Kafkas Hükümeti dağılmak zorunda kaldı. 26 Mayıs 1918'de Gürcistan, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu üç ülkeyi tanıyan ilk ülke Türkiye oldu (Toksoy, 2007, s.105). Merkezi Milli Konsey, Ermenilerin bağımsızlığını 28 Mayıs tarihinde gece geç saatlerde Ermenistan'ı bağımsız devlet kendisinin de bu devletin en yüksek egemen mercisi olarak ilan etti (Kaçaznuni, 2014, s.52). 1918 yılında kurulmuş olan Ermenistan Devleti 1920 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne katılınca onunla işbirliği içinde olan İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri Kafkasya'daki çalışmalarına son vermek mecburiyetinde kaldılar (Askarova, 2010, s.157).

Sonuç

Ermenilerin kökeni konusunda net bir görüş birliği yoktur. Ermeniler kendilerini Hayk soyu diye isimlendirmiş ve üzerinde yaşadıkları topraklara da Hayasdan adını vermişlerdir. M.S. IV. yüzyıldan itibaren bölgede Ermeniler arasında Hristiyanlığın hızlı bir şekilde yayılmaya başladığı görülmüştür. Lusavoriç Gregor'un öğretileri doğrultusunda Hristiyanlığı kabul eden bölge halkının büyük bir kısmı Gregoryan mezhebini kabul etmiştir. Papaz Gregori bölgedeki ilk Hristiyanlık mabedi olan Eçmiadzin'i 303 yılında Batı Azerbaycan topraklarında yapmaya başlamıştır. V. yüzyılda Ermeni Eçmiadzin Piskoposluğu, Bizans Kilisesi'nden ayrılmıştır. Eçmiadzin Katolikosluğu ilk mabet olması nedeniyle Ermeniler tarafından birinci derecede merkez kabul edilmiştir. Ermeniler Eçmiadzin Katolikosluğu'nu kendi papalığı olarak kabul görmektedir. Müslüman dünyası için Mekke, Yahudiler için Kudüs ne kadar kıymet taşıyorsa Ermeniler için de Eçmiadzin o kadar kıymetlidir. Ermeni Patrikhanesi ve Kilisesi, Ermenilerin her zaman bir cemaat olarak yaşamlarını sağlayan ve dini olduğu kadar dünyevi hayatlarını da düzenleyen, onları bir araya getiren bir kurum olmuştur. Ermeni kiliseleri, uzun tarihsel süreçleri boyunca milli

şuurun ayakta kalmasını sağlayan ve bu yönü ile Ermeni milliyetçiliğini canlı tutmayı başarmıştır. Çağrı Bey'in XI. yüzyılda Anadolu'ya gelmesi ilk Türk-Ermeni ilişkileri de başlamıştır. Selçuklular Anadolu'ya geldikleri vakit, Ermeniler Bizans'ın baskıcı yönetiminden bunalmış durumdaydılar. Bundan dolayı Ermeniler Selçuklulara karşı herhangi bir direnç göstermediler. Türkleri tartışmasız kabul ettiler. Bölgedeki Türk devletlerinin yönetiminde rahat bir yaşam sürdürdüler. Ermeniler Selçuklular'dan sonra Osmanlı yönetimini koşulsuz kabul ettiler.

XIX. yüzyılın ortalarından sonra Ermeniler dış güçlerin desteği ile Osmanlı Devleti'nin doğu bölgesinde bağımsız bir Ermeni devleti kurma arayışına girdiler. Bu düşüncüyü destekleyenlerin başında Rusya, Ermeni Kilisesi ile Ermeni din adamları gelmiştir. Ermeni bağımsızlık hareketini destekleyen din adamlarının başında Patrik Mıgırdıç Hrimyan, Nerses Varjabedian, Çuhaciyen, Keresteciyan, Matheos İzmirliyan gelmektedir. Bu din adamları Ermeni bağımsızlık hareketi için çok çaba sarf etmişlerdir. Ermeni devletini uzun bir süreç sonunda ortaya çıkarmayı başaran Ermeni Kilisesinin çalışmaları olmuştur. Osmanlı Devleti'nde yaşadıkları altı yüzyıl süresince dünyada hiçbir devlette görmedikleri din ve vicdan hürriyetinden faydalanan Ermeni din adamları ve kiliseleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı Devleti'nde isyan ve ihtilal hareketlerine karıştılar. Osmanlı Devleti'ni parçalamak isteyen emperyalist güçler özellikle İngiltere, Rusya ve Fransa gibi devletler Osmanlı Devleti'nin parçalanması çalışmalarında bu topraklarda yaşayan Ermenileri kışkırtıp onlara bağımsız bir devlet kurma vaadiyle kendi çıkarlarını korumak için Ermenileri kullandılar. Gerek Ermeni kilisesinin gerekse sömürgeci güçlerin bütün bu çalışmaları ile I. Dünya Savaşı'nın bölgede ortaya çıkardığı durumda etkisiyle 1918 yılında bir Ermeni Devleti'nin kurulmasını sağladı.

KAYNAKLAR:

- Akçora, E. (1994). *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Akyol, T. (2014). *Ortak Acı 1915 Türkler ve Ermeniler*, 4. Bas, İstanbul: Doğan Kitap.
- Anadol, C. (2007). *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası*, İstanbul: Bilge Karınca.
- Anadol, C.- Abbasi, N. (2005). *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, İstanbul: Kaprol İletişim.
- Arslan, A. (2013). *Kadim Ermeni Papalığı Eçmiyazin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar*, İstanbul: İdil Yayıncılık.
- Askarova, A. (2010). *Türk-Rus İlişkilerinde Eçmiadzin Ermeni Katogikosluğu'nun Yeri (1914-1983)*, İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Doktora Tezi)

- Bashanov, M. (2013). *Türkiye'de Ermeni Meselesi, (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri)*, (çev: İlyas Kemaloğlu (Kamalov), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları IV/A-1. Dizi- Sayı:5.
- Bayramol, E. (2013). *Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu 1914/1915*, I. Bas, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Cabbarlı, H. (Aralık 2001 - Ocak-Şubat 2002). Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı:4, s.122-146.
- Dabağyan, L. P. (2005). *Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamit Han*, 4. Bas, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Djevad, A. (1969). *Yabancılara göre eski Türkler*, İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Elekberli, E. (2007). *Qerbi Azerbaycan Abideleri*, Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Truzim Nazirliyi, Bakı.
- Ersan, M. (2007). *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Evren, G. (2012). *Emperyalizmin Oyuncağı Ermeni Sorunu*, 2.Bas, Ankara: Karınca Yayınları.
- Güler, A.-Akgül S. (2003). *Sorun Olan Ermeniler*, Ankara: Berikan.
- Güler, A. (2003). *Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar*, Ankara: Berikan.
- Gürün, K. (2012). *Ermeni Dosyası*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Halaçoğlu, Y. (2006). *Ermeni Tehciri*, 9.Bas, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı: 60, Tarih:4.
- Hartill, L. R. (1990). *Bir Ermeni'nin Anılarında Azerbaycan Olayları 1918-1922*, (çev. Sipahi Çataltepe) I. Bas, İstanbul: Kastaş Tarih Araştırmaları Dizisi.
- İskefiyeli, Z. (2007). "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler", *Akademik İncelemeler* cilt:2 sayı:1, s.231-255.
- Kaçaznuni, O. (2014). *(Ermenistan'ın İlk Başbakanı) Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok, (1923 Parti Konferansı'na Rapor) Ermeni Belgeleriyle Ermeni Soykırımı Yalanı-1*, 28.Bas, (çev: Arif Acaloğlu), Kaynak Yayınları.
- Karabekir, K. (1994). *Ermeni Dosyası*, İstanbul: Emre Yayınları:28.
- Karinyan, A. B. (2007). *Ermeni Milliyetçi Akımları, Ermeni Belgeleriyle Ermeni Soykırımı Yalanı-4*, Üçüncü Bas, (çev: Arif Acaloğlu), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Kodaman, B. (2015). *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarihi Kurumu Yayınları, IV/A-2-2.1. Dizi-Sayı: 22.
- Köymen, M. A. (1993). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 2.Bas, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kurat, A. N. (2011). *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına kadar Türk- Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV/A-2. I. Dizi- Sayı:16, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Mattei, J.- L. (2008). *Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri*, I. Bas, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Mazıcı, N. (2005). *ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu (1919-1921)*, İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Merçil, E. (1997). *Müslüman- Türk Devletleri Tarihi*, 3.Bas, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mustafayev, B. (2009). *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)*, İzmir: T.C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Tarih Bilim Dalı, (Doktora Tezi)
- Nusretoğlu, T. (2012). *Rusya'nın Azerbaycan'da Hâkimiyet Kurma Mücadelesi (1801-1813) -Azerbaycanı ikiye bölen Gülistan anlaşması-*, İstanbul: Adım kitap.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, (1995). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 14.
- Öke, M. K. (1996). *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu- Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu 1914-1923*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Öke, M. K. (2012). *Ermeni Sorunu 1914-1923*, İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Över, K. G. (2007). *Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi 1915*, I. Bas, İstanbul: Kaknüs inceleme-araştırma, Kaknüs Yayınları.
- Perinçek, M. (2014). *Ermeni Devlet Adamı B.A. Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması, Ermeni Belgeleriyle Ermeni Soykırımı Yalanı-5*, 5.Bas, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Perinçek, M. B. (2007). *Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Ermeni İlişkileri (1915-1923)*, İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi)
- Rüstemhanlı, T. (2009). *Ermeni Mezalimi Türk Müslüman Soykırımı*, (çev. Gaffar Çakmaklı) I. Bas, İstanbul: Karakutu Yayınları.
- Saray, M. (2010). *Ermenistan ve Türk- Ermeni İlişkileri*, Üçüncü Bas. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.
- Sarıahmetoğlu, N. (2006). *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XVI. Dizi-Sayı 92.
- Selvi, H. (2003). *İDünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya: T.C. Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:48.
- Selvi, H. (2011). *Millet-i Sadıkada İsyen Ermeni Komitacılarının Gizli Mektupları (1878-1923)*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sevim, A. (2002). *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, 2. Bas, Ankara: Türk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Seyfeli, C. (2015). *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*, Konya: Çizgi Kitapevi.
- Şahmuradov, A. (2015). *Ermenilerin Cenubi Qafgazda (Meskunlaşma Tarixinden)*,

Bakı.

- Şihaliyev, E. (2004). *Azerbaycan- Ermenistan İlişkilerinde Rusya ve İran Faktörü (1828-2000)*, Ankara: T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, (Doktora Tezi)
- Şimşir, B. (2011). *Osmanlı Ermenileri (İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri 1856-1880)*, Türkçesi: Şinasi Orel), 2. Bas, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tansel, S. (1991). *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar Cilt I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2262, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi:541, Tarih Dizisi: 14.
- Toksoy, N. (2007). *Revan'da Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, Ankara: Orion Yayınevi-21.
- Turan, O. (1996). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, (Türk Dünya Nizamının Milli İslami ve İnsani Esasları)*, Cild: I, 9. Bas, İstanbul: Boğaziçi Yayınları/167.
- Türkmen, Z. (2006). *Vilayat-ı Şarkîye (Doğu Anadolu Vilayetleri) İslahat Müfettişliği 1913-1914 Avrupalı Devletler Denetiminde Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sayı 217.
- Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 2. Bas, İstanbul: Belge Yayınları (Dün-Bugün-Yarın)
- Yavuz, F. (2007). "Ermeni Kimliği'nin İnşasında Bir Patrik Portesi: Mıgırdıç Kırımyan", *Akademik İncelemeler*, cilt:2 sayı:1, s.258-287.
- Yeşilot, O. (2014). *Şah'ın Ülkesinde, Rus Çarı I. Petro'nun İran Elçisi ArtemiyVolinsk'nin Kafkasya Raporu*, (ed: Nesrin Sarıahmetoğlu), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Yıldırım, H. (1990). *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)*, I. Bas, Ankara: Kök Sosyal ve Strateji Araştırmaları Serisi: 6, Kök Yayınları.
- Yılmaz, M. (2010). "Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (TAED) 43, s. 93-104.